

Bijzondere bouw in Bergen op Zoom

Interbellumarchitectuur van B.T. Boeyinga (1886-1969)

Jos Schrijen

167

Toeval bestaat niet. De nog jonge Berend Tobia Boeyinga gaf als enige van de vier kinderen van het gereformeerde gezin te kennen dat hij een ambachtelijke boven een academische opleiding prefereerde. Het gezin Boeyinga woonde in die tijd in Arnhem waar vader Johannes predikant was. Gedurende zijn opleiding en werkzaamheden in Amsterdam bleef Berend Tobia Boeyinga zijn christelijke en ambachtelijke overtuiging trouw. Twintig jaar later bouwde hij als zelfstandig architect al snel een reputatie op in de protestantse kerkenbouw. Geen toeval dus dat hij in 1927 naar Bergen op Zoom werd geroepen om een kerk te bouwen en niet veel later een administratiegebouw voor de psychiatrische inrichting in Halsteren. Beide gebouwen spelen een belangrijke rol in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. In dit artikel worden vier gebouwen die Boeyinga in de gemeente Bergen op Zoom realiseerde besproken en er wordt een relatie gelegd met gebouwen van de architect elders in het land. Daarnaast wordt beschreven wat ze bijzonder maakt binnen de Amsterdamse Schoolstijl en, voor wat betreft de kerk, in de protestantse kerkenbouw. Het eerste gebouw is de gereformeerde kerk aan het Bolwerk-Zuid die in 1928 werd opgeleverd. Daarna komen het administratiegebouw en een paviljoen op Vrederust aan bod. Als vierde en laatste wordt een villa belicht aan de straat met de naam Noordzijde Zoom.

De vorming van de architect Boeyinga

Zijn eerste opleiding volgde de jonge Berend aan de ambachts- en burgeravond-school in Middelburg. Daarna werkte hij tot 1908 als timmerman, tekenaar en opzichter. Een van zijn eerste werkgevers was Evert Knevel, die hem als opzichter inhuurde bij de bouw van de eerste paviljoens van Vrederust. Daarna vertrok hij uit Zeeland om het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht (hierna: VHBO) in Amsterdam te volgen. De opleiding was in die periode de tegenhanger van de polytechnische hogeschool in Delft die vooral technisch gericht was. Het VHBO aan de academie voor beeldende kunst in Amsterdam had meer oog voor de esthetische kant van de bouwkunst. Tijdens zijn opleiding werkte hij bij het vooraanstaande bureau van Eduard Cuypers, die dan nog vooral in traditionele stijlen ontwierp. Later ontwikkelde het bureau Cuypers zich tot de kraamkamer van de 'Amsterdamse School' waar bekende architecten zoals Johan Melchior van der Mey, Pieter Kramer en Michel de Klerk werkten. Voor Michel de Klerk begeleidde Boeyinga de bouw van de bekende woningblokken aan het Spaarndammerplantsoen.

Na de voltooiing van zijn opleiding werkte Boeyinga van 1921 tot 1926 bij de Gemeentelijke Woningdienst in Amsterdam. Voor deze werkgever werkte hij aan het stedenbouwkundig plan en een aantal woonblokken van de tuindorpen Oostzaan, Nieuwendam en Buiksloterham. De bouwblokken ontwierp hij in een landelijke Amsterdamse Schoolstijl. Na zijn werkperiode bij de gemeente vestigde Boeyinga zich als zelfstandig architect in Watergraafsmeer. Daarnaast was hij actief lid van het genootschap voor moderne bouwkunst Architectura et Amicitia, dat het beroemde blad *Wendingen* uitbracht. Het blad speelde een belangrijke rol bij de doorbraak van de Amsterdamse School in Nederland.

168

Als zelfstandig architect lag zijn werkterrein vooral in de gereformeerde kerkenbouw. Via zijn contacten bij de bouw van een kerk in Bergen Op Zoom, kreeg hij de opdracht voor de bouw en verbouw van verschillende gebouwen op het terrein van de psychiatrische instelling Vrederust in Halsteren, waar hij voorheen voor E. Knevel als bouwopzichter had gewerkt.

Toen in de oorlogsjaren nauwelijks bouwopdrachten te verkrijgen waren, werd Boeyinga directeur van de 'opleiding voor voortgezet en hooger bouwkunst onderricht' in Amsterdam. Zijn bekendste werk van na de oorlog is de in beton opgetrokken Pniëlkerk - in Amsterdam bekend als het Theelichtje - in de wijk Bos en Lommer. Verder hield hij zich in deze periode voor een groot deel bezig met de restauratie van kerken die beschadigd waren geraakt tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Het oeuvre van Boeyinga is vooral bekend geworden vanwege zijn ontwerpen voor gereformeerde kerken. In zijn ontwerpstijl zijn zowel elementen van het rationalisme (met Berlage, De Bazel en Kromhout als voorbeelden), als de Amsterdamse school terug te vinden. Na het midden van de jaren dertig is de invloed van de Delftse school in zijn werk te herkennen.

Aanzicht van de gereformeerde kerk vanuit Bolwerk Zuid. Links van de kerk de kerkeradskamer en de pastorie. (Foto J.P. de Koning, fotocollectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 335.296)

Gereformeerde kerk Bergen op Zoom

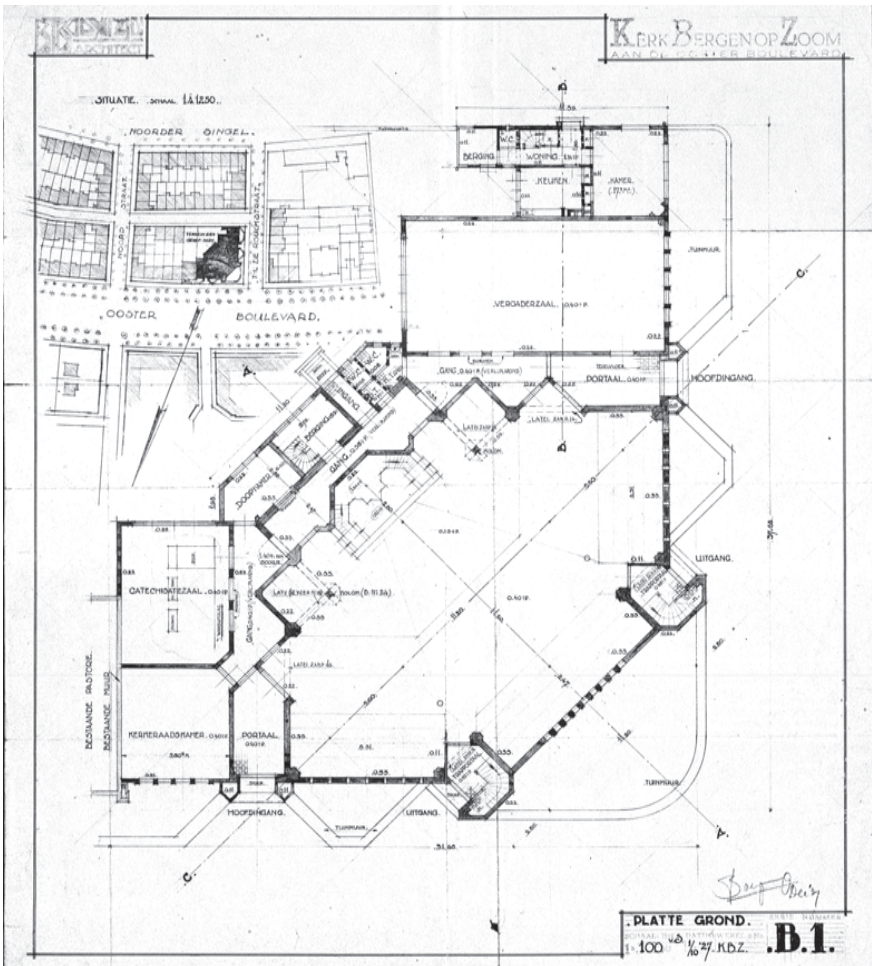
Twintig jaar na zijn werkzaamheden als opzichter bij Vrederust keert Boeyinga terug in Bergen op Zoom, nu als architect van de gereformeerde kerk aan het Bolwerk Zuid. De gereformeerde kerk is in 1892 ontstaan uit de samenvoeging van twee orthodox protestantse bewegingen die zich hadden afgescheiden van de Nederlands Hervormde Kerk. De eerste afscheiding vond plaats in 1834, de tweede in 1886, onder leiding van de theoloog en staatsman Abraham Kuyper. Ook in Bergen op Zoom ontstond in 1892 een Gereformeerde kerkgemeenschap. Als kerk voor de gemeenschap diende een gebouwtje aan de Moeregreststraat 72, dat eerder werd aangekocht door de evangelisatievereniging 'Nehemia'. Het achterste deel van het pand werd gebruikt als kerkruijmt. Vóór de ingebruikname van de nieuwe kerk aan het Bolwerk-Zuid werd het enkele keren verbouwd en uitgebreid.

Om in de behoefte aan een groter en beter kerkgebouw te voorzien werd in 1925 door dominee le Cointre een commissie van beheer opgericht om de stichting van het nieuwe gebouw te begeleiden. In deze commissie had ook de directeur van Vrederust, Dr. W.K. Dikland, zitting. Met nadruk werd gezocht naar een ontwerp dat was gemaakt door een gereformeerd architect van naam, een ‘aannemers-ontwerp’ kon niet aan de vraag voldoen. De keus viel op Boeyinga die in de jaren ervoor al veel erkenning had gekregen voor zijn prijsvraagontwerp voor een kerk aan de Wittenkade in Amsterdam (1924), de Kloppersingelkerk in Haarlem (1927) en de gereformeerde kerk in Bergen, Noord-Holland (1927). Vooral de Haarlemse kerk, die in 2003 verwoest werd door brand, wordt vaak in verband gebracht met de kerk in Bergen op Zoom. De eerstgenoemde stond model voor de tweede, maar alleen al om budgettaire redenen moest het ontwerp aangepast worden. De complexe dakconstructie van de Haarlemse kerk was te kostbaar, evenals de constructie van een galerij in het interieur. Voor een dergelijke uitbreiding van het aantal zitplaatsen werden wel voorzieningen getroffen. Naast de hoge gevel tussen het Bolwerk-Zuid en de de Rouckstraat zijn met dat doel trappenhuizen gebouwd. Een decoratieprogramma in de vorm van beeldhouwwerk en complex glazenierswerk bleef achterwege. Met het laten vervallen van figuratieve toegepaste kunst voorkwam Boeyinga ook dat hij opnieuw, zoals bij de Haarlemse kerk, zware kritiek zou krijgen uit orthodoxe hoek. In het interieur van de oudere kerk waren de gewelven parabolvormig afgewerkt, in Bergen op Zoom bleef de constructie in de vorm van ribben zichtbaar. Hoewel de uitvoeringskosten duidelijk invloed gehad hebben op het uiteindelijke resultaat, lijken ook ontwerpkundige ideeën invloed gehad te hebben op het exterieur van de kerk. Terwijl de beide ingangen van de Kloppersingelkerk zeer veel nadruk krijgen door hun plaatsing in de beeldbepalende driehoekige gevels, zijn de ingangen in Bergen haast verborgen in de aanbouwen van de vergaderzaal en kerkeradskamer.

De belangrijkste inspiratiebron voor de kerkontwerpen van Boeyinga in deze periode was het theoretische werk van Abraham Kuiper. In diens publicatie *Onze Eeredienst* uit 1911 beschrijft hij de functie en aard van het protestantse kerkgebouw. Hoewel in theorie de plaats van de bijeenkomst van een gemeente niet wezenlijk van belang is, vond Kuiper het belangrijk dat een eigen protestants kerktype werd ontwikkeld. Als de gelegenheid zich voordeed een nieuw gereformeerd kerkgebouw te stichten, moest dat vooral door een goede architect gedaan worden waarbij de kunstenaar bij voorkeur dezelfde geloofsrichting was toegedaan. Voor de betrokken architecten was een dergelijke opgave niet altijd eenvoudig, vooral ook omdat de geldelijke middelen van de kleinere gereformeerde gemeenschappen nogal beperkt waren. Boeyinga voelde zich blijkbaar in veel gevallen geroepen om deze taak op zich te nemen en oplossingen te zoeken voor de programmatische en financiële opgaven.

Boeyinga's ideeën over de kerkbouw

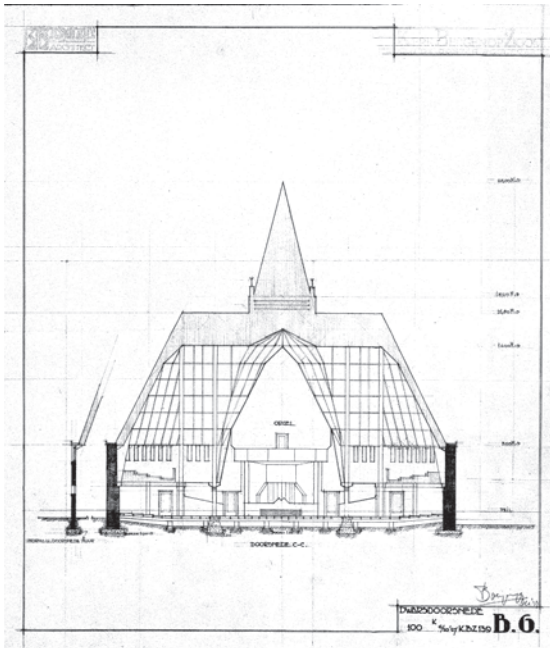
In 1927 hield Boeyinga een lezing voor de leden van de Gereformeerde kerk van Haarlem over de kerk aan de Kloppersingel. Hoewel de kerk in Bergen geen kopie is van die in Haarlem, zijn de ontwerpprincipes, zoals door Boeyinga in de lezing geformuleerd, van beide kerken gelijk. De zaken die de architect in zijn lezing toelicht en die

*Plattegrond van de gereformeerde kerk te Bergen op Zoom, 1927.
(WBA Dossiernummer 1928/14, bouwvergunningen Bergen op Zoom)*

hieronder beknopt worden weergegeven, zijn op beide kerken van toepassing. Weliswaar zijn in de kerken verschillen waarneembaar maar die vinden hun oorsprong vooral in de beperktere financiële middelen van de Bergse gemeenschap.

Boeyinga roemt Abraham Kuyper in zijn lezing voor inspanningen voor de ontwikkeling van een protestantse kerkplattegrond. De kruisbasiliek en centraalbouw worden door hem als rooms-katholiek gezien en ongeschikt voor de gereformeerde eredienst. In de ideale plattegrond van Kuyper waren de banken in de kerk opgesteld in de vorm van een amfiteater. Deze vorm had als voordeel dat alle kerkgangers direct zicht hadden op de kansel, het dooppodium en avondmaalspodium. Links en rechts daarvan bevonden zich de kerkeradbanken. Het samenstel van deze vier onderdelen wordt benoemd als het 'liturgisch centrum' van de kerk.

Dwaarsdoorsnede van de gereformeerde kerk te Bergen op Zoom, 1927. (WBA Dossiernummer 1928/14, bouwvergunningen Bergen op Zoom)

In afwijking van de voorstellen van Kuyper vond Boeyinga dat de zitbanken beter niet in een halve cirkel rond het liturgisch centrum geplaatst konden worden, maar in een waaivorm waarbij slechts een deel van de denkbeeldige halve cirkel rond dat centrum gebruikt werd. De uiterste zichtlijnen, links en rechts vanaf de kansel vormen een hoek van 135 graden, overeenkomend met het menselijk gezichtsveld. De kerkgangers zaten zodoende allen in het blikveld van de predikant en alle toehoorders konden de predikant goed zien. De banken hadden opklapbare zittingen zodat alle kerkgangers hun plaats goed konden bereiken. Omdat de avondmaalstafel bij sommige gelegenheden moest worden vergroot, werden op een deel van de vloer voor het liturgisch centrum geen vaste banken geplaatst. De open ruimte kon in voorkomende gevallen met losse stoelen worden benut.

Het orgel diende in de visie van Boeyinga boven de kansel te worden geplaatst. Hij zag het instrument als een belangrijk element in de eredienst vanwege het belang van zang en omdat het orgel, mits goed ontworpen, een bekroning van de kansel vormt.

Een ander belangrijk aspect van de plattegrond van de kerk in Haarlem, maar zeker ook in andere gereformeerde kerken is de hoofdingang van de ruimte. Vanuit de rooms-katholieke traditie werd de hoofdingang recht tegenover het altaar gebouwd en in navolging daarvan bij protestantse kerken tegenover de kansel. Voor Kuyper en Boeyinga waren de plaatsen recht voor de kansel de belangrijkste zitplaatsen die niet moesten worden opgeofferd voor een gangpad vanuit de hoofdingang. De oplossing voor dit probleem werd door Boeyinga gevonden in de toepassing van twee hoofdingangen, links en rechts van het liturgisch centrum, zoveel mogelijk onzichtbaar vanaf de kansel. Om

Exterieur overzicht.

(Foto G.J. Drukker, fotocollectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nr. 335.300)

173

geroezemoes in de kerk te voorkomen werden achter de ingangen portalen gebouwd. Vanuit die portalen waren ook de ‘bijruimtes’ zoals de kerkeraadskamer en het catechesatielokaal bereikbaar. De trappenhuisen voor de gaanderijen waren toegankelijk via deuren in de kerkruiimte. In Bergen op Zoom zijn de uitgangen van de kerkruiimte in de trappenhuisen voor de gaanderijen aangebracht

Op basis van de theorie van Kuiper en de ideeën van Boeyinga werd in samenspraak met de kerkeraad een ‘programma van eisen’ opgesteld voor de kerkruiimte. Boeyinga stelt in zijn lezing dat het de taak is van enkel de architect om het gebouw vorm te geven. Boeyinga koos een zo hoog mogelijke kapvorm en probeerde zo dicht mogelijk bij een ‘rationeel stelsel’ te blijven, waarbij de vorm door de constructie én het uitwendige door het inwendige bepaald wordt. Meer nog dan in Haarlem bleven de ‘aesthetische bijvoegsels’ zoveel als mogelijk achterwege. Ze werden alleen aangebracht om onderdelen als ingangen en functies van gebouwdelen als trappenhuisen in de architectuur te benadrukken.

Bij de meeste van Boeyinga’s kerken bleven torens achterwege. Kuipers idee was dat een kerktoren een zinvolle toevoeging was aan het kerkgebouw als landmark en ‘vingerwijzing’ naar de hemel. Boeyinga waardeerde de historische voorbeelden van kerktorens zeer, maar vond dat deze voorbeelden in de moderne tijd niet meer te evenaren waren. De vormgeving van het kerkgebouw zelf maakte volgens Boeyinga duidelijk wat de functie van het gebouw was. In de dakspits konden een uurwerk en klokken worden ondergebracht.

*Interieur met het liturgisch centrum van de kerk aan Bolwerk Zuid, 2017.
(Foto Jos Schrijen)*

Wat betreft het interieur benadrukte Boeyinga vooral de donkerder kleurstelling van de wanden waardoor de aanwezigen worden omsloten. Deze omsluiting wordt versterkt door de kleine vensters en (in Haarlem) de friesband onder de gaanderij. In Bergen werd deze vervangen door een geel/grijs fries. Boven het liturgisch centrum rees het hoge, lichtgekleurde gewelf omhoog. In Bergen worden de opgaande lijnen van het dak geaccentueerd door de toepassing van gele verf op de constructieve onderdelen. Het afwerken van de muren en houtwerk met kleur wordt door Boeyinga een onmisbare versiering genoemd. Alle andere versieringen moeten 'zin en bedoeling hebben in overeenstemming met de bestemming van het gebouw'. In Haarlem werden figuratieve versieringen in de vensters en het beeldhouwwerk toegepast. In Bergen werd ervoor gekozen om met geheel abstracte versieringen te werken.

Het orgel werd, overeenkomstig het idee dat het de bekroning van de kansel was, door Boeyinga ontworpen. De moderne techniek in de orgelbouw, de elektro-pneumatische aandrijving, maakte een relatief vrije opstelling van de orgelpijpen mogelijk. Daardoor kon hij een orgelfront maken, passend in het interieurontwerp. Later bleek de genoemde aandrijving op muzikaal en technisch gebied niet heel succesvol. Daarnaast zorgde het luchtverwarmingssysteem voor krimp van de vloer van het orgelbalkon. De luchtverwarming werd daarom vervangen door buizenverwarming in de banken. Het orgel in Bergen is vervangen en het kastontwerp van Boeyinga is daarbij komen te vervallen.

Eén aspect dat Kuyper bespreekt in *Onze Eeredienst* en dat in de lezing van Boeyinga niet genoemd wordt, zijn de bijgebouwen bij de kerk. Kuyper benadrukte het belang van goede ruimtes voor vergaderingen, catechisatie en kerkeraad, et cetera. Goede ventilatie, verwarming en goed meubilair zouden cohesie en overeenstemming bevorderen. Kuyper stond een complex van gebouwen en ruimtes voor waarin alle functies verenigd waren. Boeyinga volgde die theoretische grondslag bij kerken als die in Haarlem en Bergen op Zoom wel, maar de toevoeging van ruimtes aan de hoofdbouw van kerkruimte maakte het ontwerp minder helder en eenduidig. Vooral de achterzijden van die kerken laten zien dat de toegevoegde delen het *Gesamtkunstwerk* in behoorlijke mate verstoren. De band tussen de hoofdbouw en de bijgebouwen wordt vooral gesmeed door decoratieve elementen uit de Amsterdamse School. Bij de kleinere kerken uit dezelfde periode zoals het 'witte kerkje' in Bergen NH, ontbreken dergelijke aanbouwen, waarschijnlijk vanwege geldgebrek. In die gevallen lijkt het 'rationele stelsel' als exterieur van de kerkruimte het sterkst te werken. Dat laat onverlet dat de interieurs van de grote kerken meesterwerken zijn van 'omhoogstrevende' ruimtebouw.

175

Restauratie

Gedurende de jaren 2005 en 2006 werd de gereformeerde kerk door Weijs architecten uit Bergen op Zoom gerestaureerd. Uiteraard was in de decennia daarvoor onderhoud gepleegd aan het gebouw en waren afwerkingen gewijzigd ten opzichte van de oorspronkelijke situatie. De dakbedekking was vervangen door *shingles*, het interieur overschilderd. De rijksdienst voor Cultureel Erfgoed deed onderzoek naar de oorspronkelijke kleurstelling en decoraties van de het interieur. Op basis daarvan kon het art deco decoratieschema in de oorspronkelijke kleurstelling gerestaureerd worden. Het glas in lood van de hoge kerkranken was in de loop van de tijd verloren gegaan. Op basis van de kleuren in de kleinere vensters is het ontbrekende kleurige glas-in-lood vernieuwd. Een aanpassing is gedaan in de vorm van een kruis dat met gekleurde glaasjes werd aangebracht in de vensters tegenover de kansel. In de tijd dat de restauratie werd uitgevoerd waren geen gegevens bekend over de vorm van de balustrade van het orgelbalkon. Op basis van de overige betimmeringen werd een nieuwe balustrade ontworpen. Het orgel, dat bij de restauratie geplaatst werd, is gebouwd in 1966 en is afkomstig uit Vlissingen. Bij de restauratie werd ook de naam van de kerk die was aangebracht boven de hoofdingangen gewijzigd in Ontmoetingskerk.

Vrederust

In het jaar na de voltooiing van de kerk aan het Bolwerk-Zuid krijgt Boeyinga de opdracht voor het ontwerpen van een administratiegebouw op het terrein van de Vrederust. De relatie met de bouw met de kerk is snel gelegd vanwege de dubbelfunctie van dr. W.K. Dikland als directeur van Vrederust en lid van de bouwcommissie van de kerk. Boeyinga kende Vrederust al vanaf de eerste bouwactiviteiten op het terrein en zijn oude werkgever Knevel was uiteraard bekend met de vereniging. Het administratiegebouw is het vroegste grote utilitaire werk van de architect. Binnen zijn oeuvre is dit gebouwtipe zeldzaam te noemen.

Psychiatrie en haar gebouwen

176

De negentiende eeuw is de eeuw van de grote hervormingen in de psychiatrie, toentertijd krankzinnigenzorg genoemd. Tot ver in de voorafgaande eeuw was er nauwelijks aandacht voor een therapeutische behandeling van de patiënten. Onder invloed van het gedachtengoed van de verlichting kwam daar langzamerhand verandering in. Door de vernieuwers werd een meer menslievende behandeling gepropageerd, waarbij de patiënt zijn zelfcontrole terug moest krijgen. Het was belangrijk dat de patiënten uit hun omgeving werden gehaald en in een gesticht geplaatst werden. Deze gestichten zouden idealiter niet in de stad moeten liggen maar op het platteland. De natuur werd geacht heilzaam te zijn. Onder invloed van de nieuwe buitenlandse inzichten en de slechte situatie in de stedelijke gast- en dolhuizen werd in Nederland in 1841 de krankzinnigenwet aangenomen. Overbevolking van de gestichten vormde in 1882 aanleiding tot de tweede krankzinnigenwet. Door een verbeterd opnamebeleid probeerde men het probleem van de overbevolking te verminderen. Desondanks steeg het aantal patiënten in de periode 1880-1914 explosief. Nieuwe stichtingen waren vooral het werk van lagere overheden en op kerkelijke grondslag functionerende politieke organisaties.

Dertien van de negentien nieuwe ziekenhuizen uit de periode 1880-1914 werden gebouwd volgens het paviljoenstelsel. Een complex bestond uit losse gebouwen in landelijke of bosrijke terreinen. Vanaf 1916 werden open afdelingen aan de gestichten toegevoegd, waar geneeslijke krankzinnigen vrijwillig werden opgenomen. Vanaf dat moment werd de term 'psychiatrische inrichting' een gebruikelijke term. De woonsituatie in de instellingen werd op de eerste plaats bepaald door de aangebrachte scheiding van de verschillende categorieën patiënten: een strikte scheiding der seksen, een indeling in rustige, (half)onrustige en 'razende' patiënten. Daarnaast was er een klassonderscheid, een strikte scheiding van drie, tot zelfs vijf verschillende klassen.

In 1904 werden door de Vereniging tot Christelijke verzorging van krankzinnigen in Zeeland de eerste plannen gemaakt voor het oprichten van een gesticht. Het bestuur van de vereniging bestond voor een helft uit hervormde en de andere helft uit gereformeerde leden. Instellingen zoals kerken, maar ook individuen konden lid worden van de vereniging en betaalden daarvoor een contributie. Een geschikt landelijk terrein voor het bouwen van een gesticht kon in de provincie Zeeland niet gevonden worden.

*Het administratiegebouw van psychiatrisch ziekenhuis Vrederust, 1930-1940.
(WBA nr. SVRS046)*

Daarom werden twee op elkaar aansluitende landgoederen in Halsteren, op de grens met Bergen op Zoom, gekocht. De terreinen waren naar de eisen van de psychiatrie in die tijd bosrijk, waterrijk en voldoende groot om vrijstaande paviljoens te bouwen. De naam 'Vrederust' was afkomstig van de buitenplaats Vrederust. Dit landgoed was echter te klein gebleken om het nieuwe gesticht te kunnen inrichten. De architect Evert Knevel (1865 - 1948), geboren en werkzaam in de gemeente Ermelo, was van 1908 tot 1926 werkzaam voor Vrederust. Evert Knevel ontwierp zijn gebouwen vooral in traditionele en historiserende stijlen.

177

Administratiegebouw Vrederust

Het administratiegebouw heeft een rechthoekige plattegrond met aan de korte zijden (oost en west), haaks op de hoofdmassa gelegen vleugels in zuidelijke en noordelijke richting. Het gebouw, ontworpen in Engels landhuisstijl, heeft vooral aan de zuidzijde een sterk horizontaal accent door het doorlopende balkon op de eerste verdieping. Het gebouw heeft schilddaken met grote dakvlakken gedekt met rode leipannen. Als tegenhanger van de sterk horizontale bouwdelen fungeert een ronde toren op de zuidoosthoek van het gebouw. Het verticale accent van de toren wordt nog versterkt door de stroken glazen bouwstenen in het metselwerk. Hoewel Boeyinga het niet zinvol vond om bij de bouw van kerken torens te gebruiken, dacht hij daar kennelijk bij utilitaire gebouwen anders over. Zowel bij het Thyssen-Haus in Düsseldorf, waarvoor hij een prijsvraagontwerp maakte, als bij Vrederust creëert hij met de toren een opvallende landmark. Op het landelijk terrein van de psychiatrische instelling was het administratiegebouw het centrale bouwwerk. De toren met torentrans, smallere bovenbouw en loden spits met vlaggenmast lijkt als 'vuurtoren' voor de dolende mens te zijn ontworpen.

De overgang tussen de toren en het horizontale bouwdeel wordt gevormd door een uitbouw met halfronde erker op de begane grond en de verdieping. In de uitbouw en erkers brengt Boeyinga verticale accenten aan met glazen bouwstenen. In de aansluitende hoofdmassa wordt de horizontaliteit benadrukt door 'bovenlichten' van glazen stenen. Aan de noordzijde van de hoofdvleugel maakt hij gebruik van verticale stroken van deze bouwstenen. In het ontwerp lijkt Boeyinga te zoeken naar mogelijkheden om met glazen bouwstenen een gebouw vorm te geven. Naast de glazen bouwstenen gebruikt Boeyinga beton om geledingen en accenten zoals luifels en doorlopende lateien in het gebouw aan te brengen. Tussen de vensters op de verdiepingen en in de toren zijn betonnen versieringen in de vorm van door de muur stekende betonnen 'balkeinden' aangebracht. Van oorsprong had het administratiegebouw stalen kozijnen. De bakgoten bestaan ook uit gewapend beton. De bakstenen spouwmuren van het gebouw zijn gemetseld in halfsteens verband. De gemetselde bloembakken en tuinmuurtjes maken deel uit van het ontwerp.

Veel van die elementen keren iets later, vanaf 1930, terug in het laboratorium van de Vrije Universiteit in Amsterdam. De situaties in de Amsterdam en Halsteren verschillen sterk. In Amsterdam moest het gebouw worden ingepast in de stedelijke omgeving, in Halsteren werd een gebouw ontworpen voor de parkachtige, landelijke omgeving. De vormgeving van de gebouwen is daardoor geheel verschillend maar de materialen en accenten zijn volstrekt gelijk.

178

De plattegronden van beide gebouwen zijn door het utilitaire karakter vergelijkbaar. In beide gevallen wordt gebruik gemaakt van een middengang waar de ruimtes op aansluiten. Achter de ingangen hebben beide plattegronden een ruime hal waar het trappenhuis op aansluit. In beide gevallen zijn de trappenhuisen in de gevels herkenbaar doordat ze uitgebouwd zijn. Het interieur van de gang, hal en trappenhuis van het administratiegebouw is nog grotendeels intact. De wanden van het gebouw op Vrederust zijn afgewerkt met groen en geel geglazuurde tegels, de vloeren met veelkleurig mozaïek en zwart-gele tegels. Samen met de driehoekige penanten met bijbehorende verlichting heeft het interieur een duidelijke art deco uitstraling.

De naam administratiekantoor is overigens wat misleidend. Het gebouw werd op de begane grond gebruikt voor de kamers van de geneesheren, wachtruimtes en een cursuslokaal, op de verdieping bevonden zich een laboratorium, logeerkamers en een bibliotheek. Slechts een van de ruimtes op de begane grond werd gebruikt voor de administratie.

Een beeldbepalende verandering die aan het gebouw heeft plaatsgevonden is de vervanging van de stalen kozijnen door kunststof exemplaren. Ook de kleurstelling daarvan is niet in overeenstemming met de historische uitvoering. Een andere grote ingreep is het nieuwe liftschaft die in de hoek tussen de hoofdmassa en de noordvleugel is geplaatst. De kleurstelling en materiaalgebruik van deze renovatie wijken zozeer af van het ontwerp van Boeyinga dat het voor de hand ligt te veronderstellen dat de architect van de renovatie bewust een contrast heeft willen bewerkstelligen.

*Verbouwing door Boeyinga van Paviljoen 1, later de Schorre genoemd, 1950.
(WBA nr. SVRS035)*

Paviljoen Vrederust

Aan het eind van de jaren dertig was het aantal patiënten van Vrederust gestegen tot bijna duizend. Daarnaast was de zorg veranderd in die zin dat de bewoners in het kader van hun behandeling ook een dagbesteding kregen in plaats van een behandeling waarbij ze veelal in bed lagen. Boeyinga heeft de Paviljoens van Vrederust vanaf 1933 uitgebreid. De paviljoens 1 en 2 waren bedoeld voor de observatie van patiënten, één voor vrouwen en één voor mannen. Paviljoen 1, dat tegenwoordig de naam 'de Schorre' draagt, is het enige gebouw uit het begin van de twintigste eeuw dat is blijven bestaan inclusief die uitbreiding. De plattegronden uit 1908 en 1933 laten zien dat er meer ruimte is geschapen voor de dagopvang van patiënten. De ingang van het paviljoen ligt niet meer in het midden van de voorgevel maar in de aanbouw aan de linker zijgevel. Die nieuwe ingang geeft direct toegang tot de centrale gang in de lengterichting van het gebouw. De uitbreiding van Boeyinga bevindt zich voornamelijk aan de kopse zijden van het gebouw, de achtergevel en de ruimtes langs de achtergevel. De kamers die achter de voorgevel liggen zijn, in ieder geval qua indeling, nog voor een groot deel zoals ze in 1908 gebouwd werden.

In de huidige voorgevel is nog duidelijk het ontwerp van E. Knevel uit 1908 te herkennen. Het ontwerp van het symmetrisch opgezette gebouw is eclectisch met elementen uit de neo-rennaissance, jugendstil en cottage-stijl. Het middendeel van het gebouw heeft een verdieping en een zolderverdieping, de delen links en rechts alleen een zolderverdieping.

Interieur dagverblijf paviljoen, 2015. (Foto Jos Schrijen)

180 De aanbouw van Boeyinga gaf de linkergevel een geheel nieuw aanzicht. De opzet ervan is asymmetrisch met rechts de nieuwe ingang naar het paviljoen en rechts van het midden een halfronde erker. Links naast de erker ligt een wat terugliggend deel met een ommuurd terras ervoor en links daarnaast een meer gesloten deel met kleine vierkante ramen. De aanbouw heeft geen verdiepingen maar wel een zolder. Als meester van de moderne houten dakconstructie slaagde Boeyinga erin om het dak van het gebouw vloeiend te laten overlopen in de nieuwe aanbouw. Net als in het ontwerp van het administratiegebouw zijn beton, glazen bouwstenen en baksteen en houten dakconstructies de materialen waarmee wordt vormgegeven. Opvallend is dat Boeyinga voor dit ontwerp gebruik gemaakt heeft van gekleurd voegwerk, met name geel gekleurde stootvoegen. Meer nog dan bij het administratiegebouw en het laboratoriumgebouw in Amsterdam maakte Boeyinga gebruik van de mogelijkheden van de glazen bouwstenen. De halfronde erker van een van de dagverblijven bestaat voor het grootste deel uit glas, stalen kozijnen met een relatief groot glasoppervlak en glazen bouwstenen daarboven. In het interieur geeft hij met deze materialen de ruimte vorm. De hoek met de nieuwe ingang, voornamelijk de grote dakconstructie, is in hout uitgevoerd. Het ontwerp wordt bepaald door de verspringende vlakken van het metselwerk, de afwisselende vormen van de vensters, vlakken met glazen bouwstenen en de grote dakvlakken met gesmoorde pannen. Ondanks dat deze vleugel een aanbouw is aan het gebouw uit 1908, wekt het de indruk van een zelfstandig ontwerp.

De achtergevel van het paviljoen is, veel meer dan de linker zijgevel, een aanpassing van het ontwerp uit 1908. De vensters en deuren zijn vervangen door stalen exemplaren. De vensters van de verdieping zijn verlaagd en op de begane grond is een strook

met glazen stenen aangebracht. Onder deze strook is over de hele breedte van de gevel een betonnen luifel aangebracht waardoor een buitenruimte ontstaat. Boeyinga maakt gebruik van glazen bouwstenen om de verminderde lichttoetreding door de grote luifel op te heffen. De betonnen luifel met stalen kolommen was in eerste instantie helemaal gesloten. Bij een verbouwing in 1987 zijn er gaten in gezaagd om de lichttoetreding in de kamers erachter te verbeteren. Door de toepassing van verlaagde plafonds hebben deze kamers geen profijt meer van de strook glazen bouwstenen. Door de aanbouwen van Boeyinga, waarvan die aan de rechter zijgevel vervangen is door die uit 1987, is de plattegrond van het hele gebouw niet meer rechthoekig maar U-vormig.

In tegenstelling tot het administratiegebouw is van het interieur van het paviljoen weinig bewaard gebleven. In de ruimtes aan de achterzijde, die in 1933 verbouwd zijn, zijn verlaagde plafonds aangebracht. Door die plafonds wordt de lichtinval door de glazen bouwstenen belemmerd. De stalen vensters met roedenverdeling zijn wel nog aanwezig. In de ruimtes die door Boeyinga nieuw (aan)gebouwd zijn, is wel nog de bijzondere ruimtelijke werking zichtbaar gebleven. Ook zijn er nog enkele mee-ontworpen kastjes en banken bewaard gebleven.

Op de verdieping zijn de kamers aan de voorzijde van het gebouw nog enigszins bewaard gebleven zoals ze in 1908 gebouwd zijn. Elementen die nog worden aangetroffen zijn aftimmeringen van deuren en ramen en vensterbanken. Ook hier zijn verlaagde plafonds aangebracht. De kamers dan de achterzijde van het gebouw zijn in 1933 van nieuwe vensters voorzien. De ruimte-indeling uit die periode is voor een deel behouden gebleven. De afwerking is vernieuwd.

181

Een verdere groei van het aantal patiënten én veranderende zorg maakten in 1987 verdere uitbreidingen en aanpassingen noodzakelijk. In 1975 was het gebouw al eens gerestaureerd en kreeg het gebouw een brandtrap tegen de achtergevel en werden installaties en sanitair vernieuwd. Bij de verbouwing van 1987 werden de aanpassingen van Boeyinga aan de rechter zijgevel afgebroken en werd een nieuwe vleugel gebouwd.

De zolder bestaat voor het grootste deel uit een open ruimte waar tegenwoordig de installaties zijn geplaatst. Langs de voor- en achterzijde van het pand zijn kamers gebouwd waarvan die aan de achterzijde stalen vensters hebben en die aan de voorzijde houten vensters en erkers uit de eerste fase. De (kast)deuren van deze ruimtes zijn uit de jaren dertig.

‘Climmende Sonne’

Een derde type gebouw, naast de kerk en de utilitaire gebouwen, dat in Bergen op Zoom van de architect bekend is, is het in 1930 gebouwde woonhuis van Rübsaam aan de Noordzijde Zoom 75. Jacob C. Rübsaam was in 1889 oprichter van NV Rübsaam's Scheepvaart- en Expeditiebedrijf. De opdrachtgever was lid van de gereformeerde kerk.

Al vroeg in zijn carrière hield Boeyinga zich bezig met het ontwerpen van woonhuizen. Tijdens zijn periode (1913-1917) bij Charles Estourgie in Nijmegen ontwierp hij een dubbel woonhuis voor de aannemer van landhuis Heyendaal. Geheel in tegenstelling

Villa Climmente Sonne, Noordzijde Zoom 7, 1990. (WBA nr. SZ00092)

met de neorenaissancestijl van deze villa van Estourgie ontwierp hij dit stadshuis in Berlagiaanse stijl. Gedurende zijn Amsterdamse periode daarna was hij als opzichter betrokken bij de sociale woningbouw van de Spaarndammerbuurt. In Oostzaan en Nieuwendam ontwikkelde hij stedenbouwkundige plannen en ontwierp hij enkele huizenblokken. Kenmerkend voor de woningen van Boeyinga zijn de horizontale accenten die worden aangebracht door het gebruik van luifels, lange balkons en vensters onder de dakrand van de grote dakvlakken. De villa in Bergen ligt in een buurt waar rond 1930 veel villa's in een landelijke stijl werden gebouwd. Het merendeel van de villa's in de buurt heeft een rieten kap. Het ontwerp van de 'Climmente Sonne' past zich daarbij aan. In het ontwerp van de villa zien we de elementen terug die we in de andere bouwtypen van Boeyinga tegenkomen. Baksteen, glazen bouwstenen en beton. Bij deze villa heeft hij de betonnen luifel boven de voordeur gecombineerd met het balkon van de eerste verdieping. Als omheining van het balkon gebruikt hij een balkonhek van gasbuis, waarin eerder een relatie met het modernisme is te herkennen dan met een meer landelijke bouwstijl. Naast de terugliggende balkondeuren geeft hij de muren een horizontaal accent door in het metselwerk zwart geglazuurde stenen te gebruiken. Deze oplossing doet denken aan de gepotdekselde stroken tussen de verdiepingervensters bij de woningen in Oostzaan. Alsof hij de wat strenge symmetrie van de voorgevel wil doorbreken voegt Boeyinga aan de rechterzijde een serre toe in landelijke stijl met een rieten kap. Ook aan de linkergevel wordt het ontwerp 'geromantiseerd' met een aanbouw.

Epiloog

De in het bovenstaande beschreven Bergse gebouwen geven een indruk van het meesterschap van de architect Boeyinga. Pas op in veertigste levensjaar begon hij, na een loopbaan bij vakgenoten en de gemeente Amsterdam, een zelfstandig architectenbureau in Watergraafsmeer. Vanaf het begin van de oprichting van zijn bureau genoot Boeyinga faam als bouwer van gereformeerde kerken. Vanuit zijn eigen gereformeerde achtergrond probeerde hij in die beginjaren, met Abraham Kuiper als leidraad, vorm te geven aan het protestantse kerkgebouw. Daarnaast bleef hij schatplichtig aan de door hem bewonderde Berlage en de grondleggers van de Amsterdamse School. Aan het kerkgebouw aan het Bolwerk-Zuid is de strijd te zien van de architect om de strenge principes van Kuiper en zijn eigen inzichten als kunstenaar tot een synthese te brengen. Hij vond een oplossing om het liturgisch centrum en de kerkrimte ook in het exterieur een helderder architectonische vorm te geven. Voor de door Kuiper gewenste ensemble met bijgebouwen is het de vraag of het Boeyinga gelukt is die elementen in een 'totaalconcept' te vangen. In het interieur van de Bergse kerk dringt zich de vraag op of de bij de restauratie in 2005 herstellende art deco beschilderingen niet over de grens gaan van wat door hemzelf 'de overeenstemming met de bestemming van het gebouw', werd genoemd.

De utilitaire gebouwen die Boeyinga in dezelfde periode voor Vrederust tekende, laten zien dat de architect als hij niet gebonden is aan eisen vanuit het geloof, meer vrijheid neemt om te experimenteren. Hij onderzoekt de mogelijkheden van beton en glazen bouwelementen. Ook in de decoratie, met name in de art deco afwerking in de hal van het administratiegebouw realiseert hij een krachtiger decoratieschema dan in de kerk ooit mogelijk zou zijn. Met de werken die Boeyinga realiseerde, leverde hij niet alleen een belangrijke bijdrage aan de architectuur in Bergen op Zoom. De kerk en de gebouwen voor Vrederust spelen ook een prominente rol in de Nederlandse interbellumarchitectuur.

Noten

- 1 De oorspronkelijke spelling van de familienaam was Boeyinga maar werd door Berend met een 'y' gespeld.
- 2 In de tijd dat de kerk gebouwd werd was de straatnaam Oosterboulevard.
- 3 Sinds 1991 werken de gereformeerde en hervormde gemeenten in Bergen op Zoom samen. De kerk aan het Bolwerk-Zuid draagt sindsdien de naam Ontmoetingskerk.
- 4 Boeyinga had zich in 1926 aangesloten bij de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband maar dat was kennelijk niet bezwaarlijk voor het verkrijgen van opdrachten voor gereformeerde kerken.
- 5 Na de voltooiing van de kerk in Haarlem gaf Boeyinga deze lezing waarin hij in kort bestek de geschiedenis van de kerkarchitectuur, de ideeën van Kuypers en de noodzaak van een protestantse kerkarchitectuur aan bod kwamen. Daarna gaf hij een toelichting op het ontwerp van de kerk.
- 6 Imitatie-leien gemaakt van bitumen.
- 7 Nog tijdens de uitvoering van het administratiegebouw begon Boeyinga te ontwerpen aan het, wellicht zijn beroemdste utilitaire gebouw, het scheikundig laboratorium van de Vrije Universiteit in Amsterdam.
- 8 De psychiatrische instelling bestaat nog steeds onder de overkoepelende organisatie GGZ Westelijk Noord Brabant, voor de locatie in Halsteren wordt de naam Landgoed Vrederust gebruikt.

Literatuur

- Beekun, Radboud. *B.T Boeyinga. Amsterdamse School architect B.T. Boeyinga, 1886-1969.* (Bussum 2003)
- Boeyinga, B.T. *Kerkbouw en de kerk aan den Kloppersingel te Haarlem: Lezing gehouden op 30 September 1927 voor de leden van de Gereformeerden Kerk te Haarlem.* (Haarlem 1927)
- Grootenboer, Jaap. *Omhoog: Boeyinga en de Gereformeerde Kerkbouw-Architectuur.* (Venlo 2006)
- Gorisse, J. J. A. M. *Van Idealen En Mensenwerk: Van Zeeuwse inrichting tot West-Brabants psychiatrisch ziekenhuis, Vrederust 1904-1997.* (Halsteren 1997)
- Grosfeld, N.H.M. *Een stad op een berg, 1892-1992: Gedenkboek ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Gereformeerde Kerk Bergen Op Zoom.* (Bergen op Zoom 1992)
- Kuypers, Abraham. *Onze Eeredienst.* (Kampen 1911)
- Mens, Noor, G.M Andela, en Winkel K. Heerze-te. *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis.* (Wormer 2003)